

Vladyslav Grybovs'kyi

**Political administration of the Crimean Khanate and the Boudjak horde
in a period between 1739-1769**

In the article it has been revealed the problem of forming the Political administration of the Crimean Khanate in the Boudjak Nogay Horde during the XVIII c. The special attention paid to the question on establishment and evolution of political institute of Serasker under influence of potestary structures of Nogay Tatars.

УДК 94[(90477.7)+(470+571)]:357.1-058.22“1734-1775”

Володимир Полторак

**ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПРИАЗОВСЬКИХ СТЕПІВ
ЯК ФАКТОР ЗАПОРОЗЬКО-ДОНСЬКИХ ВЗАЄМИН У 1734-1775 рр.**

Стабілізація кордонів в приазовських землях та поступове заселення цих територій призвели до втягнення їх в економічні системи Запорозького та Донського військ. Часто саме економічні перспективи в освоєнні земель ставали приводом для виникнення міжкозацьких суперечок. Боротьба за землі й була результатом цього процесу, і відображала зміну внутрішньо-економічних систем козацьких військ.

XVIII ст. стало часом переходу козаків від екстенсивних форм господарства до інтенсивних. Цей процес, започаткований в центральних областях Запорожжя та Дону, немов кола по воді від вкинутого в неї камінця розійшовся по всій території військ. Згідно прийнятої зараз економічної періодизації історії війська Запорозького, виділяється три етапи: переважно промисловий етап (мисливство, рибальство тощо; XVI-XVII ст.); промислово-скотарський етап (XVII ст. – 1734); скотарсько-землеробський етап (1734-1775)¹¹². Загалом не порушуючи послідовність та навіть хронологічні рамки етапів, розвивалась і економічна система війська Донського. Периферійні ж для обох військ приазовські землі та їх економічне освоєння в прискореній формі відображають загальнокозацькі процеси, які відбулись у центрі і поступово змінили саму сутність та функціональність козацтва.

Мисливство, як галузь господарства, що початково забезпечувала козаків засобами для життя, в даний період залишалось прибутковим заняттям широких верств козацьких спільнот. Хутра були важливою статтею експорту Запорожжя та Дону¹¹³.

Звіроловство, болоховська справа, лисичництво, звіриний промисел тощо – під такими назвами можна зустріти це заняття у запорозьких документах. Мисливці на Запорожжі мали окремий курінний устрій, підлягали обраному зі свого середовища отаману.

¹¹² Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – С. 178-179.

¹¹³ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961. – С. 274.

На Дону мисливство поступово було взяте під контроль старшини, і лише на південно-східному та південному прикордонні звичайні донські козаки та калмики могли вільно займатись цією справою. Слід розрізняти два види мисливства – задля власного харчування та задля продажу хутра та шкір.

Серед скарг запорожців вже під час конфлікту 1743-1746 рр. є згадки про утиски донськими козаками запорозьких мисливців на Міусі¹¹⁴. Навіть у формулюваннях офіційних документів щодо розмежування земель відзначалось, що приазовські землі є важливими для обох спільнот “болоховими місцями та угіддями”. Перш за все це пояснюється наявністю в вершинах річок, що впадали в Азовське море з півночі, численних лісів, а також неосвоєністю степів обабіч моря. У 1745 р. серед пограбованого майна запорожців згадуються “мисливські заліза” – тобто капкани для ловлі дрібних хутрових звірів, а 1756 р. згадується запорозький експорт в Слобідську Україну хутра та шкір. У 1767 р. кальміуська старшина згадувала про запорозьких мисливців, які без паспортів відвідували межиріччя Кальміуса та Міуса¹¹⁵. Відомо також про діяльність запорозьких мисливців на задонських землях у цей час¹¹⁶. Ці мисливські ватаги, як видно з джерел, організовувались або за власною ініціативою, або за ініціативою старшини.

Слід зазначити, що мисливський промисел, такий важливий у 1740-х рр., у 1760-х майже не береться до уваги козаками під час територіальних спорів. Це доводить падіння економічного значення цієї галузі та впливу її лобістів при козацьких урядах.

Відомості про регулярне відвідання рибальських промислів по річкам Міусу, Кальміусу та Берді козаками, які видобували там сіль та ловили рибу, пов'язані із пограбуванням однієї з цих промислових ватаг татарами ще в часи гетьманування І. Мазепи¹¹⁷. Гетьман, попереджаючи ватажан про небезпеку промислів в Приазов'ї, радив: “Хто бажає добуватись на рибу, на сіль та на звір, то нехай йде вниз Дніпра, на Молочне, на Берду...”. “А що пишете про людей в Міусі та в Калміусі, в неволю басурманську забраних..., ті люди на добичі рибній в ті далекі річки піти відважилися, і щороку туди в Міус та в та в Берду за сіллю та рибою, та в інші річки ... ходити відважувалися...”¹¹⁸, тобто Мазепа зазначав, що відповідальність за тих ватажан не несе, адже вони пішли на промисли самовільно. І в подальшому запорозькі козаки щороку відправлялись в приазовські землі за сіллю та рибою. Особливо активізуються їхні дії в регіоні під час знаходження під кримською протекцією.

¹¹⁴ Швидько Г. Актові джерела до історії Запорозької Січі //Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 11.

¹¹⁵ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк. 23-23 зв.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 34-36 зв.

¹¹⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С.244.

¹¹⁸ Там само. – С.313.

Донські козаки отримали право на ловлю риби в низов'ях Дону від російського уряду наприкінці XVII ст. У 1703 р. це право було обмежене царським указом на користь місцевих фортець. З 1730-х рр. для багатьох донських козаків саме рибний промисел "на морських косах і чулеках" став головним джерелом прибутку. Вже у 1738 р. донці добились безподаткового права ловити рибу в Азовському морі та на Дону. Це право було закріплене розмежуванням 1746 р. та указом від 21 липня 1766 р. Останній забороняв на теренах війська Донського ловити рибу усім некозакам, окрім мешканців ростовської фортеці. Останнім було дозволено ловити рибу на Дону та в Азовському морі лише для власного вжитку¹¹⁹.

В боротьбі за коси донські козаки використовували різноманітні заходи – від дипломатичних та військових до карантинних. Так, у 1764 р. кальміуський полковник Лаврін Глоба доносив в Кіш, що донські козаки скористались з карантинних обмежень, яких дотримувались зі свого боку запорожці зважаючи на відомості про спалах чуми в Туреччині. Донці, незважаючи на карантин, продовжували рибалити і поширили свої стани на місця, якими користувались до того запорожці¹²⁰.

У 1763 р. донські козаки конфіскували рибальські приладдя із двох запорозьких заводів при гирлі Кальміуса. При цьому було зроблено опис майна запорожців. Так, в заводах було три звичайних чулани та шість призначених для соління, шість невідничих шалашів та холодників, широтви з рибою, "спетая" та свіжа риба, два неводи, шалаш з солілами, дві бочки вина та різноманітні особисті речі рибалок¹²¹.

Організація праці на козацьких риболовних промислах досягає у другій половині XVIII ст. дуже високого рівня. Це вже справжні підприємства з високим рівнем спеціалізації праці, значними капіталовкладеннями тощо¹²². Дослідники відзначають подібність засобів та методів риболовлі донських та запорозьких козаків¹²³. Цей висновок підтверджується численними джерелами. Зокрема, навіть оплата праці найманців була аналогічною – половина з улову. Вражаючою є такий факт, що сучасні ділки рибного бізнесу теж використовують такий самий розмір оплати своєї долі з улову.

В промислових цілях донські козаки для рибальства використовували верші (невід) до 130 сажнів у довжину та 3-4 впоперек, коштом до 100 карбованців. Недешевими були й інші знаряддя лову – баркас (15-20 крб.), інвентар для первинної обробки (до 100 крб.). Загальна вартість устаткування однієї риболовної ватаги сягала 500 крб. Дуже швидко заможні старшини захопили цей прибутковий промисел, монополюючи взяли його у відкупи. Найприбутковішими

¹¹⁹ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 115.

¹²⁰ ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 159.

¹²¹ Там само. – Спр. 153. – Арк. 5-11зв.

¹²² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – С. 267.

¹²³ Там само. – С. 268.

вважались саме морські коси між Доном та Кальміусом – їх брали у відкуп найзаможніші старшини. За описом 1766 р., проведеним донською старшиною, на морських косах війська Донського існував 41 “завод” та 57 вершей, а в гирлі Дону – 67 “заводів” та 43 верші¹²⁴. На “Плані північного берега Азовського моря від Кальміуса до Таганрога”¹²⁵ (1772 р.; див. Додаток Б.6) позначено 254 риболовецьких заводи, серед них 31 від Кальміуса до Широкої балки належав запорожцям (13% з усіх позначених). Найбільше заводів на той час мали донські козаки на Кривій косі (94) та на узбережжі від Семенового рогу до Таганрогу (76).

Ще одним “рибним місцем”, до того ж непідконтрольним ніякій державній чи військовій владі, були “заморські коси”, або коси “кубанського боку Азовського моря”, а саме – Чубурська, Сазальницька та Єйська. На Єйській косі запорожці згадуються впродовж усього часу існування Нової Січі. Достовірних даних про кількість промисловців бракує, однак відомо, що у 1752 р. ловили рибу понад 100 запорожців¹²⁶, тобто не менше п’яти риболовних артілі.

Після вилову риби її dopravляли на заводи, де відбувалась первинна обробка та сортування улову. Організація та спеціалізація праці тут досягла значного рівня. Найвигідніше було тримати в своїх руках увесь виробничий процес від вилову до продажу готового товару. Саме такі підприємства були найуспішнішими та найприбутковішими¹²⁷. Деякі дослідники стверджують, що саме риба була головною статтею експорту запорожців¹²⁸.

Робоча сила на рибних промислах, як відзначає О. Пронштейн, особливо на морських косах, мала українське походження (“вільні малоросіяни”). Є дані, що на Дону оплата праці була меншою, аніж на косах, де вона становила 50 % від улову. З 1763 р. вільнонаймані працівники поступово витісняються приписними, яких донським старшинам використовувати було вигідніше¹²⁹.

Розподіл та перерозподіл рибних угідь між промисловцями як на Запорожжі, так і на Дону відбувалась за допомогою жеребкування (льосування), результати якого не ставали обов’язковими для часників і часто порушувались за хабарі з боку центральної влади. Рівень корупції в цьому питанні був досить високим як за запорозького¹³⁰, так і донського боку. Хоча слід зазначити, що запорозька старшина менш активно втручалась у рибальські справи

¹²⁴ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 90-91.

¹²⁵ Російський державний військово-історичний Архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 22885. [План. 1772].

¹²⁶ Мидик Ю. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 9.

¹²⁷ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 91.

¹²⁸ Мірущенко О. Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII-XVIII ст. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 249.

¹²⁹ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 90-91.

¹³⁰ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – С. 263.

– вважаючи прибуток цих промислів нестабільним, вона радше воліла вкладати кошти у прибутковіше лихварство та торгівлю. Рибальство ж стало галуззю, в якій переважно були задіяні господарі середньої руки та сірома¹³¹.

Після ліквідації Запорозького війська і переселення на територію Кальміуської паланки кримських греків останні на новопроданих теренах частково зайнялись рибальством¹³², хоча в порівнянні з 1760-ми цей промисел значно знизив об'єми вилову риби. Це пояснюється, перш за все, орієнтацією греків на більш звичні для них овочівництво та виноградарство, яким вони і надавали перевагу. Тим часом, рибні промисли на території війська Донського продовжували приваблювати численних працівників та торговців зі всієї України – вираз “на Дон по рибу” став більш ніж звичним в чумацькому середовищі.

Скотарство на Дону та Запорожжі у XVIII ст. стало надприбутковим заняттям. Особливо активно займалися цим видом господарства заможні старшини, які мали табуни по 4 000 і навіть по 10 000 голів. Коні йшли на продаж не лише в внутрішні губернії, але й за кордон. Особливо активізувалось скотарство на Дону із взяттям під контроль лівобережних донських та сальських степів¹³³.

Запорозькі коні відрізнялись низькою статурою, витривалістю і невибагливістю. Найкращими вважались самарські коні, що пояснюється не стільки зручними пасовиськами, скільки хімічним складом води місцевих річок. Вода, багата на залізо, кальцій, солей сприяла формуванню міцного кістяка худоби і показників її витривалості та продуктивності¹³⁴. Породистий запорозький жеребець коштував 40 крб., а середня ціна запорозького скакуна коливалась від 8 до 25 крб. Для порівняння, кірасірський (німецький) – 60, карабінерський – 30, драгунський – 20, гусарський – 18, обозний – 10-12 крб.¹³⁵.

На приазовських землях скотарством традиційно займалися ногайці. Однак вони поступово витісняються козацькими та калмицькими скотарями. Відомі свідчення калмицьких та донських старожилів про випас їхньої худоби в Міуських степах у 1720-х рр. Є згадки про великі кінські табуни запорозців при паланковому центрі на Єланчику у 1745 р., на вершинах Міусу та Кальміусу¹³⁶. Ці угіддя формально були передані у 1746 р. війську Донському, однак донцям не вдалося навіть у 1760-х рр. їх освоїти. Тим часом, у 1767 р. серед майна, конфіскованого донцями у запорозців, які

¹³¹ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 183.

¹³² Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 36.

¹³³ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 88.

¹³⁴ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 186-187.

¹³⁵ Шпिताльов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – С. 70.

¹³⁶ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1516-1548.

незаконно займались тут господарською діяльністю, згадано про скирди сіна на Грузькому Єланчику¹³⁷.

Ще одним дотичним до скотарства видом господарства було конокрадство – досить поширений вид промислу на порубіжжі. Незважаючи на постійні заборони, тяжкі покарання з боку старшини та російської адміністрації¹³⁸, запорозька та донська біднота продовжувала займатись цим прибутковим і ризикованим заняттям. Є навіть згадки про підтримку, яку запорозька старшина надавала учасникам конокрадських гуртів у перепродажі викрадених коней. Однак у 1750-1770-х рр. інформація про масові викрадення коней у донських козаків та калмиків припиняється, частково через роботу слідчих комісій з розгляду цих справ, частково через зміну ставлення старшини до цього питання.

Запорожжя за даними В. Голобуцького, забезпечувалось сіллю з Дніпровського лиману (Прогноїв) та меж Кримського ханства¹³⁹. Функціонували також Бердянські соляні промисли, де кожен запорожець міг видобувати сіль для власних потреб¹⁴⁰. Військо Донське мало право безмитного ввозу солі з центрально-російських губерній. Крім того, козакі використовували ельтонські та маницькі (з 1740-х рр., що пов'язано з активізацією рибних промислів) соляні промисли¹⁴¹.

Приазовські морські коси забезпечувались сіллю початково за посередництва Черкаська. Відомо, що 1745 р. донські купці привезли 400 пудів солі з Черкаська на Міус, де відмовились платити податок місцевій запорозькій адміністрації. Тоді сіль була конфіскована, що стало приводом для подальшого судового позову на єланчицького полковника Т. Постерняка¹⁴². Бердянська сіль так і не змогла витіснити з ринку донську і закупівлі в Черкаську цього необхідного для успіху рибальських промислів товару не припинились навіть у 1768 р.

В землях козацьких військ в цей час спостерігається економічна спеціалізація регіонів – прикордонні, нестабільні та слабо заселені терени переважно займались промислами, далі йшла скотарська зона, а в найбільш спокійних землях розквітло товарне землеробство. Якщо на початку досліджуваного періоду обидва війська залежали від імпорту хліба, то в 1770-х вони повністю задовольняли власні потреби в цьому товарі. Розвивалась внутрішня торгівля між різними економічними зонами – Кальміуська паланка та Міуський округ в питанні поставок збіжжя залежали як від імпорту з-за меж козацьких військ, так і від завезеного з внутрішніх територій

¹³⁷ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 23-23 зв.

¹³⁸ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 316.

¹³⁹ Там само. – С. 276.

¹⁴⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1516-1548.

¹⁴¹ Пронштейн А. Земля Донская. – С. 95, 115.

¹⁴² ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1288.

Запорозжя та Дону зерна¹⁴³. Землеробство дуже рідко згадується на цих землях до 1770-х рр. Про це говорить навіть той факт, що до 1768 р. в Кальміуській паланці був лише один вітряний млин, а у 1773 р. кальміуський полковник Велегура скаржився Кошеві, що опізнав на водяному млині, який належав коменданту Таганрогу де Жидерасу, жорна з власного млина, який був втрачений ним під час евакуації 1768 р.¹⁴⁴ Цей млин згадується і в матеріалах подорожі академіка Гільденштатта як єдиний в регіоні, до якого везли зерно для меління навіть з Азова¹⁴⁵.

Прибутковим заняттям стає в ці часи шинкарство та тісно пов'язане з ним гуральництво. Старшина як Запорозького, так і Донського військ намагались сконцентрувати ці прибуткові галузі в своїх руках. Спираючись на владні повноваження та потужні економічні позиції такі підприємці захопили монополію у цій галузі. Показовим, хоч і не надто вражаючим, є той факт, що останній кальміуський полковник П. Велегура мав одну з 22 шинкарських будок в паланці¹⁴⁶. Але більш зрозумілою ця цифра стає при розгляді інших документів, які свідчать про те, що Велегура контролював значні об'єми винної продажі в межиріччі Міусу та Кальміусу, де вступив у конфлікт із державним відкупщиком. Можливо, він приховував від Коша свої прибутки і не декларував усі свої шинки, адже за право на продаж треба було сплачувати грошовий збір¹⁴⁷.

Конкуренцію козацьким підприємцям в галузі гуральництва та шинкарства склали у 1760-х рр. державні відкупщики, які користувались законодавчо закріпленою державною монополією на поширення спиртних напоїв. Незважаючи на те, що право на варіння алкогольних напоїв було одним з привілеїв козаків, купці з України та Росії влаштовують справжню бізнесову експансію. Особливо активними ці зусилля були в Приазов'ї у 1770-х рр. Відомі Інструкція відкупщика Василя Тимофійовича своїй довірений особі Петру Складному (обидва – представники слобідської старшини). У ній відзначені межі відповідальності агента та п'ять положень щодо методики роботи в Приазов'ї. Зокрема, наказано було суворо дотримуватись законодавства і не розбавляти спиртні напої, продавати їх лише за гроші, слідкувати за незаконними винними продажами та їх припиняти, поширювати свій вплив на сусідні теиторії. Цікавим є пункт про відбір кадрів: наказано було брати на

¹⁴³ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 300.

¹⁴⁴ ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 319. – Арк. 36.

¹⁴⁵ Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштатта в 1773-1774 гг. // ЗООИД. – Т. XI. – С. 219.

¹⁴⁶ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 292.

¹⁴⁷ Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 447.

роботу цілувальників за письмовим контрактом, осіб без пороків, з пашпортами, непіяків, малоросіян (!)¹⁴⁸.

Чорноробоча міграція між Запорожжям і Доном теж мала місце і засвідчена певними згадками. Частіше за все переходили з одного козацького війська в інше з особистих причин. Дуже рідким є факт міграції козаків – переважали випадки переселення бурлаків, наймитів, найбідніших представників слобідського чи лівобережного селянства. Вони займались переважно чорними роботами в рибальстві, транспортуванні лісу¹⁴⁹ тощо. Є відомості про найм українців до донських козаків для “здирання луб’я” в конфліктній буферній зоні між Міусом і Кальміусом¹⁵⁰.

Як вже згадувалося вище, козаки і татари на початку XVIII ст. мали різні сфери господарської спеціалізації, що давало можливість досить мирно співіснувати цим двом модифікаціям степового господарства¹⁵¹. Протягом століття козацька економіка видозмінюється і переорієнтовується. Її основою стає приватна власність на засоби виробництва, що остаточно знайшло відображення вже після зруйнування Січі та реформування управління військом Донським у роздачі земель представникам старшини. Однак шляхи розвитку економіки у запорожців та донців, незважаючи на схожість тенденцій, різнилися кардинально.

В економічній думці тогочасної Європи існувало дві розбіжні теорії ефективного господарства – меркантилістична (відстоювала принцип позитивного торгівельного балансу) та фізіократична (вважала головними рущійними силами економіки вільну конкуренцію та інтенсивне землеробство). Запорожжя, незважаючи на відсутність власної грошової одиниці та колективну власність на землю, витворило власну економічну модель, подібну в загальних рисах до фізіократичної, в той час як Дон потрапив у систему меркантильної, централізованої та регламентованої російської економічної системи¹⁵².

Запорозька зимівчанська колонізація приазовських земель мала більші перспективи, аніж донська в тих реальних умовах. Успіхи економічного розвитку в Кальміуські паланці можна, зокрема, простежити при порівнянні майна, пограбованого донськими козаками у запорозьких помешканнях у 1745-1746 та 1774 рр. Так, у 1745 рр. середнім показником вартості викраденого у окремих запорожців майна була сума в 100 крб. (54 козаки подали скарги на 5 289,17 крб.). Найзаможніший запорожець мав на той час майна на

¹⁴⁸ ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 25-27 зв.

¹⁴⁹ Архів Коша Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 476.

¹⁵⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1516-1548.

¹⁵¹ Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 69.

¹⁵² Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 167.

суму 340,50 крб. і лише чотири з 54 мали майна більше ніж на 200 крб. Структура капіталовкладень у найзаможнішого була наступною: 171 крб. коштували алкогольні напої, далі за ціною йшло борошно – 105 крб., потім сіль і полотно. У інших заможних запорожців на першому місці за ціною йдуть власне гроші, виловлена риба, устаткування риболовецьких заводів. В господарів середньої руки на першому місці сіль, потім риба і борошно. Найбідніші серед майна мали мисливські знаряддя, борошно та сіно. Один козак скаржився на пограбування в нього шароварів, які він оцінив у 3 крб. і які, напевно, були єдиним його статком¹⁵³.

У 1746 р., коли ще не встигла відродитись економічна діяльність запорожців у межиріччі Міусу та Кальміусу з 22 пограбованих донцями найбільше постраждав Данило Горб, втрапивши майна на 120 крб. Середній показник для усіх 22-ти козаків – 36 крб. Переважно із майна було конфісковано рибу, сіль та рибальські знаряддя¹⁵⁴.

З чотирьох запорожців, пограбованих донцями у 1774 р. було двоє зимівчан (з 4-ма робітниками) та двоє чумаків (з 6-ма робітниками). У чумаків структура втрат така – близько 60% склали ціна коней, далеко позаду – вартість возів, солі, знарядь її варіння та особистої майна¹⁵⁵. У зимівчан структура втрат така: у Йосипа Сотниченка із загальної суми 368,15 крб. 171 – вартість горілки, 96 – коней, 55 – власне гроші; у Хоми Сокура із загальної суми 384,35 крб. коні – 50 крб., гроші – 40, сіно – 30, горілка – 20. Серед викрадених донцями речей сільськогосподарські знаряддя, засоби, необхідні в тваринництві тощо. Все ще відсутні були предмети розкоші, що означає відсутність значних надлишків прибутків та стабільності¹⁵⁶.

Натомість на 1775 р. в межиріччі Міусу та Кальміусу зафіксовано лише чотири донських хутори. Вже згодом донська старшина значно активізує заселення цих територій, однак воно вже проводилось в рамках державної примусової політики і не мало нічого спільного із самовільним заселенням цих земель в часи їх приналежності війську Запорозькому. Індивідуальна свобода та ініціативність, в основу якої був покладений особистий зиск, а не примус, врешті-решт виявились ефективнішими і вже в наші часи саме запорозький фермерський тип господарства відвоює втрачені протягом століть позиції. Не даремно у XIX ст. українці на Дону, на відміну від донських козаків, вважались прибічниками приватного господарства і не хотіли брати участь у громадах. Як зазначали російські історики, “малороси ... усі індивідуалісти і говорять “Туртове – чортове!”¹⁵⁷.

¹⁵³ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2. – С. 1569-1577.

¹⁵⁴ Там само. – С. 1581-1583.

¹⁵⁵ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 363. – Арк. 4.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 13, 13 зв., 14.

¹⁵⁷ Греков А. К истории развития общинно-земельных порядков на Дону //СОВДСК. – Вип. 8. – 1908. – С. 39.

**Economic reclamation of Azov steppes
as a factor of Zaporozhian-Don mutual relations in 1734-1775**

The stabilization of borders in Azov area and gradual population of it have resulted in including of region to the economic system of the Zaporozhian and Don armies. The economic perspective concerning the reclamation of lands often became a cause for arising of conflicts between Zaporozhian and Don Cossacks. As the result there was a fight for owning the lands which also showed the changes of the internal-economic systems of Cossack armies.

УДК 94(477.7):357.1-058.22“17”

Дмитро Сень

**„КОРДОН” та „ІДЕНТИЧНІСТЬ”: КОЗАЦЬКІ СПІЛЬНОТИ
ПРИЧОРНОМОР'Я НАПРИКІНЦІ XVIII ст.
(Історичний досвід і нові практики)**

Стаття присвячена трансформаціям козацьких спільнот Причорномор'я в другій половині XVIII ст., рухливість яких змінювала конфігурацію прикордонних ліній Російської імперії. У центрі уваги автора три спільноти – козаки-чорноморці, козаки-некрасівці та задунайські запорожці.

У новітній історіографії з'являється все більше досліджень, парадигма яких – багатовекторність розвитку козацьких співтовариств, застосування в дослідженні перспективних методик, відмова від “державоцентризму” при реконструкції минулого козацтва¹⁵⁸. Це тим більше важливо, що в історії козацтва знаходимо усе більше підтверджень тій тезі, що це явище не є породження винятково російської історії і подій розвитку Російської держави. Відмовлення від такого застарілого (мало пояснюючого) підходу, імовірно, може привести наукове співтовариство до розвитку проблемного поля козакознавства, подальшого залучення історії козацтва у вивчення міжнародних відносин, наприклад, на Північному Кавказі, басейні Чорного моря. Не менш важлива і перспективна подальша розробка самостійної наукової проблеми - "Козацтво у відносинах з мусульманськими державами Причорномор'я", де є ґрунтовний досвід як в українській, так і російській історіографії¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Barrett M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860. – Boulder Colo, 1999; Бокун Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – №4. – С. 30-38; Миняков Н. А. К истории раскола Русской Православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За стroyкой учебника истории: уч. пос. – Ростов н/Д, 1995. – С.26-46; Усенко О.Г. Начальная история Кубанского казачества (1692-1708 гг.) // Из архива тверских историков: сб. науч. тр. – Тверь, 2000. – Вып. 2. – С.63-77; Королев В.Н. Босфорская война. – Ростов на/Д, 2002; Сень Д.В. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: материалы науч. конф. (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193-214; Його ж. “У якого царя живем, тому і служим...” // Родина. Російський історический ілюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С.73-76.

¹⁵⁹ Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип.3.; Сень Д.В. Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу